

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ BİNGÖL ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Bingol University
The Journal of Bingol Studies

Arkeoloji Özel Sayısı

Cilt/Volume: 4 Sayı/Issue: 2
BAHAR 2018

Onursal Editör / Honorary Editor

Prof.Dr. İbrahim ÇAPAK

Editör / Editor

Prof. Dr. Mehmet İŞIKLI

Dr. Öğr. Üyesi Ömer TOKUŞ

Dr. Öğr. Üyesi Nevzat KELEŞ

Dr. Öğr. Üyesi İsmail NARİN

Dr. Öğr. Üyesi Mahmut GİDER
Vedat SEZER

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Responsible Editor

Müslüm AYYILDIZ

Tanıtım ve Halkla İlişkiler Müdürü / Advertising and Public Relations Manager

M. Emin YETİŞİR

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof.Dr. Abdullah BAYRAM (Nişantaşı Ünv.), Prof.Dr. Hüseyin Hüsnu GÜNDÜZ (İstanbul Yeni Yüzyıl Ünv.),
Prof.Dr. İbrahim ÇAPAK (İstanbul Ünv./ Bingöl Ünv.), Prof.Dr. Mehmet BARCA (Ankara Sosyal Bilimler Ünv.),
Prof.Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ (İstanbul Ünv.), Prof. Dr. Kazım YOLDAŞ (Uludağ Ünv.),
Doç. Dr. Abdullah AYDIN (Kastamonu Ünv.), Doç.Dr. Abdulmuttalip ARPA (İstanbul Sabahattin Zaim Ünv.),
Doç. Dr. Abdullah DUMAN (Van Yüzüncü Yıl Ünv.) Dr. Öğr. Üyesi Abdulhakim BEKİ (İstanbul Ünv.),
Dr. Öğr. Üyesi Bilal BAĞIŞ (Bingöl Ünv.), Dr. Öğr. Üyesi İsmail NARİN (Bingöl Ünv.),
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa GÜNERİGÖK (Muş Alparslan Ünv.) Dr. Öğr. Üyesi Ömer TOKUŞ (Bingöl Ünv.),
Dr. Adil BOR (DİB Haseki Eğitim Merkezi).

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof.Dr. Abdullah ÇELİK (Harran Ünv.), Prof.Dr. Abdullah DİKEN (Konya Necmettin Erbakan Ünv.),
Prof.Dr. Ahmet GÜRBÜZ (Bingöl Ünv.), Prof.Dr. Cemalettin ERDEMCI (Siirt Ünv.), Prof.Dr. Eşref TAŞ (Siirt Ünv.),
Prof.Dr. Gıyasettin ARSLAN (Fırat Ünv.), Prof.Dr. H. İbrahim BULUT (İstanbul Ünv.), Prof.Dr. Hikmet TAN (Bingöl Ünv.),
Prof.Dr. Hüseyin HANSU (İstanbul Ünv.), Prof.Dr. İbrahim ÇAPAK (İstanbul Ünv./ Bingöl Ünv.),
Prof.Dr. Mehmet BARCA (Ankara Sosyal Bilimler Ünv.), Prof.Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ (İstanbul Ünv.),
Prof.Dr. Muhsin HALİS (Sakarya Ünv.), Prof.Dr. Nazım HASIRCI (Dicle Ünv.), Prof.Dr. Orhan BAŞARAN (Bingöl Ünv.),
Prof.Dr. Ramazan SOLMAZ (Bingöl Ünv.), Prof.Dr. Sahip BEROJE (Van Yüzüncü Yıl Ünv.),
Prof.Dr. Yılmaz BİNGÖL (Yıldırım Beyazıt Ünv.), Prof. Dr. Kazım YOLDAŞ (Uludağ Ünv.),
Prof.Dr. Nusrettin BOLELLİ (Bingöl Ünv.), Prof.Dr. Abdullah TAŞKESEN (Bingöl Ünv.),
Doç. Dr. Abdullah AYDIN (Kastamonu Ünv.), Doç.Dr. Abdulhakim KOÇİN (TBMM),
Doç.Dr. Abdulnasır SÜT (Bingöl Ünv.), Doç.Dr. Enver ARPA (Ankara Sosyal Bilimler Ünv.),
Doç.Dr. Metin YİĞİT (Dicle Ünv.), Doç.Dr. Mustafa AGÂH (Bingöl Ünv.),
Doç. Dr. Vehbi TÜREL (Bingöl Ünv.), Doç. Dr. Abdülaziz KARDAŞ, Dr. Öğr. Üyesi Ahmet KAYINTU (Bingöl Ünv.),
Dr. Öğr. Üyesi Bilal BAĞIŞ (Bingöl Ünv.), Dr. Öğr. Üyesi İsmail NARİN (Bingöl Ünv.),
Dr. Öğr. Üyesi Muhittin ÖZDEMİR (Bingöl Ünv.), Dr. Öğr. Üyesi Ömer TOKUŞ (Bingöl Ünv.),
Dr. Öğr. Üyesi Sezayi KÜÇÜK (Sakarya Ünv.), Dr. Öğr. Üyesi Nevzat KELEŞ (Bingöl Ünv.), Abdullah DEMİR (Bingöl Ünv.).

Bingöl Araştırmaları Dergisi, yılda iki sayı olarak yayımlanan ulusal hakemli bir dergidir. Yazıların bilimsel ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir.

Bingöl Araştırmaları Dergisi, SOBİAD, Google Scholar, İdealonline ve İSAM veri tabanları tarafından taranmaktadır. Bu dergi, Bingöl Üniversitesi Bingöl Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezinin ilmi katkısı ve Bingöl Belediye Başkanlığının desteğiyle yayımlanmaktadır.

ISSN: 1309-369X

Dizgi ve İçdüzen: Ankara Dizgi Evi

Baskı: TDV Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi

Basım: Bahar 2018

e-posta: bingolarastirmalari@gmail.com

Sayı Hakemleri / Referee Board of This Issue

Prof. Dr. Şevket DÖNMEZ İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Aynur ÖZFIRAT Mardin Artuklu Üniversitesi
Prof. Dr. Kenan ARINÇ Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Erkan KONYAR İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr. Atilla BATMAZ Ege Üniversitesi
Doç. Dr. Aylin Ümit ERDEM OTMAN Ege Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Haluk SAĞLAMTİMUR Ege Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Sırrı TİRYAKI Bingöl Üniversitesi

İÇİNDEKİLER

TAKDİM/ Yücel BARAKAZI	5
EDİTÖRDEN/ Dr. Öğr. Üyesi Ömer TOKUŞ	7
 Vedat AVCİ-Fatma ESEN-Kemal KIRANŞAN	
BİNGÖL İLİ'NİN FİZİKİ COĞRAFYA ÖZELLİKLERİ.....	9
 Mehmet IŞIKLI	
KURA-ARAS KÜLTÜREL KOMPLEKSİNİN GÜNEY YAYLIMINDA	
BİNGÖL YÖRESİNİN KONUMU	41
 Mehmet KARAOSMANOĞLU	
SUÇATI URARTU KEMERİ İLE BİNGÖL'ÜN URARTU TARİHİNDEKİ YERİ	51
 Rabia AKARSU	
BİNGÖL VE ÇEVRESİNİN PREHİSTORYASI	57
 Kenan IŞIK	
URARTULAR DÖNEMİNDE BİNGÖL VE ÇEVRESİNİN TARİHİ COĞRAFYASI	
HAKKINDA YENİ LOKALİZASYON ÖNERİLERİ.....	69
 Gülşah ALTUNKAYNAK	
DOĞU ANADOLU ARKEOLOJİSİNİN ANA HATLARI İÇERİSİNDE	
BİNGÖL YÖRESİNİN ÖNEMİ.....	83
 Ayşegül AKIN ARAS	
BİNGÖL İLİ OBSİDİYEN KAYNAKLARININ	
YAKIN DOĞU TİCARETİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ	101
 Oğuz ARAS	
URARTU MADENCİLİĞİ VE BİNGÖL.....	119
 Emsal KOÇERDİN ÖZTÜRK	
PASTORALİZM VE DOĞU ANADOLU.....	125

Buket BEŞİKÇİ-Muhammet AKDOĞAN

ASUR VE URARTU ARASINDAKİ TAMPON DEVLETLER VE BİNGÖL 137

Vedat SEZER-Hazal OCAK

ARKEOLOJİK VERİLERİN IŞIĞINDA

DOĞU ANADOLU HAYVANCILIĞINA KISA BİR BAKIŞ 147

TAKDİM

Muhterem Okurlar,

İslam medeniyeti şehirle özdeşleştiği için şehrin imar ve planlaması büyük bir önem arz eder. İmar ve planlama, maddî kültürün en önemli ayaklarıdır. Bu kültürün İslam medeniyetinin şehir perspektifi doğrultusunda şekillenmesi önemlidir. Belediyecilik hizmeti yapılırken yalnızca maddî kültürün ihdası noktasında çaba sarf edilmemeli, şehrin manevi kültürü hakkında da araştırmalar yapılmalı, ilgili çalışmalar projelerle desteklenmelidir. Bingöl tarihiyle alakalı yapılmış çalışmalar sınırlı düzeydedir. Dolayısıyla başta akademik camia olmak üzere Bingöl'e gönül vermiş her araştırmacının sahaya inmek suretiyle Bingöl'le alakalı çalışmalar yapması zorunluluk arz eder. Bingöl Belediyesi olarak gerek şehrin imar ve inşası gerekse manevi kültürünün araştırılması hususunda özel bir çaba sarf ettik. Bingöl Araştırmaları Dergisi'ne sağladığımız destek bu hassasiyetin önemli göstergesidir.

"Arkeoloji" özel sayısıyla yayınlanan *Bingöl Araştırmaları Dergisi*'nin bu yeni sayısının bende yarattığı heyecanı sizlerle paylaşmanın sevincini yaşıyorum. Zira bu sayıda yer alan makaleler, Bingöl'ümüzün en eski dönemlerine yani Eski Çağ tarihine ışık tutacak, şehrimizin söz konusu dönemine dair tarihsel sürecini ilim âleminin ilgisine sunan birbirinden kıymetli çalışmalar ihtiva etmektedir. Bu yazılar, bize şehrimizin ne kadar eski bir geçmişe ve ne derece önemli bir yere sahip olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Şehrimiz açısından büyük fayda ihtiva eden bu tür çalışmaların bir parçası olmak bizi ayrıca mutlu etmektedir. Bize bu imkânı sundukları için *Bingöl Araştırmaları Dergisi*'nin hamisi ve Onursal Editörü Sayın Prof. Dr. İbrahim ÇAPAK Bey'e ve dergi editörleri ile değerli yazılarıyla dergimize katkı sunan saygıdeğer ilim adamlarına teşekkür ediyorum.

Yücel BARAKAZİ
Bingöl Belediye Başkanı

EDİTÖRDEN

Değerli Okurlar,

Son yıllarda Bingöl ilini merkeze alan çalışmaların sayısında bariz bir şekilde artış olduğu görülmektedir. Bu çerçevede söz konusu araştırmaları desteklemek, akademik camianın dikkatini Bingöl hakkında yapılacak çalışmalara çekmek bir vefa borcu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bingöl Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi ekibi olarak bu ilgi ve çalışmaların artması için çok özel konularda çeşitli panel, konferans ve sempozyumlar düzenlemek suretiyle uzun zaman dilimine yayılacak olan bu çalışmaların devam etmesini hedeflemekteyiz. Bu bağlamda 2017 yılının sonlarında Atatürk Üniversitesi Arkeoloji Bölümü'nün kıymetli öğretim üyeleri Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI, Mehmet KARAOSMANOĞLU, Arş. Gör. Oğuz ARAS, Arş. Gör. Ayşegül Akın ARAS ve Dr. Gülşah ALTUNKAYNAK'ın destek ve ilmi katkılarıyla "Doğu Anadolu Arkeolojisi ve Bingöl" adlı bir panel düzenlenmiş olup, ilgili panelde sunulan bildiriler genişletilerek ve yeni bir takım çalışmaların da eklenmesi suretiyle Bingöl'ün İlk Çağ ve arkeolojisi ile ilgili muteber bir çalışma ortaya çıkmış oldu. Bu sayımızda panel ile vasıl olunan bulgular ve fikirler yayınlanmak suretiyle akademik camianın ve toplumun istifadesine sunulmaktadır.

Başta Üniversite Rektörümüz Sayın Prof. Dr. İbrahim ÇAPAK ve derginin maddi-manevi sorumluluğunu üstlenen Belediye başkanımız Yücel BARAKAZI olmak üzere, bu çalışmanın her aşamasında büyük bir gayret ve ilgi ile yer alan Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI ve ekibine, hakem heyetine, danışma kurulu üyelerine ve adlarını burada zikredemediğimiz kıymetli dostlara en içten dileklerle teşekkür ederim.

Dr. Öğr. Üyesi Ömer TOKUŞ

DOĞU ANADOLU ARKEOLOJİSİNİN ANA HATLARI İÇERİSİNDE BİNGÖL YÖRESİNİN ÖNEMİ

Gülşah ALTUNKAYNAK*

Özet

Doğu Anadolu Bölgesi, topraklarında barındırdığı çok sayıdaki kültürel mirası ile ülkemizin önemli bir alanıdır ve sahip olduğu birçok özellik nedeniyle, arkeolojik açıdan zengin bir potansiyele sahiptir. Kafkaslar, İran ve Kuzey Mezopotamya gibi kültür bölgelerinin birleştiği noktada yer alan coğrafi konumundan dolayı da her dönemde farklı kültürlerin ve halkların geçiş alanı olmuştur. Tüm bu zenginliklerine rağmen bölge, arkeolojik araştırmalar açısından çok şanslı değildir. Bu yüzden, hâlâ çözüm bekleyen bir dizi problem söz konusudur. Bu makalede, genel hatları ile Doğu Anadolu Bölgesi'nin arkeoloji serüveni ele alınacak ve bu serüven içerisinde Bingöl yöresinin önemi tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Doğu Anadolu, Arkeoloji, Bingöl, Urartu

MAIN LINES OF EAST ANATOLIA ARCHAEOLOGY AND BİNGÖL TERRITORY

Abstract

Eastern Anatolia Region with its many cultural heritages hidden under its soils is one of the most important regions and because it has many features, it has a very rich archaeological potential. Because of its geographical location combining cultural provinces like Caucasus, Iran and Northern Mesopotamia it has been an important itinerary and destination for different people and cultures through the ages. Despite of all this richness's the mountainy region has not been investigated properly in terms of archaeology. Because of this reason the regional archaeology has many essential problems which await reply. In this article the outline of Eastern Anatolia's archaeological adventure will be handled and the importance of Bingöl province in this adventure will be discussed.

Keywords: Eastern Anatolia, Archaeology, Bingöl, Urartian

Doğu Anadolu Bölgesinin Coğrafi ve Jeomorfolojik Yapısı

Doğu Anadolu Bölgesi akıllara, genel olarak Anadolu yarımadasının doğu ucunda geniş bir toprak parçasının, sarp dağlarla zirveye yükselen bölümünü getirmektedir. Geniş topraklarından doğan Fırat, Dicle, Aras ve Kura gibi, kültürlerle hayat veren ırmakların beslediği pek çok uygarlık, bu zirvede dünya tarihine yön veren başarılarla imza atmıştır. Yüksek rakımı ile aldığı "Türkiye'nin çatısı" unvanına, aynı zamanda 163 bin km²'lik yüzölçümüyle ülkemizin %21'ini kaplayarak en büyük bölgesi olma özelliğini de katmıştır.

* Dr. Gülşah Altunkaynak, gulsahaltunkaynak@gmail.com

Bölge genel hatlarıyla, kuzey ve güneyden sıradağlarla sınırlanmış, sivri kenarını İç Anadolu Bölgesi'nde birleştirmiş, temelini ise doğu sınırlarımıza dayamış, kabaca bir üçgen biçimindedir. Doğu Anadolu Bölgesi'ni Anadolu'nun genel coğrafyasından ayıran en önemli özelliği, ortalama yükseltisinin fazla olmasıdır. Öyle ki, Erzurum (1900) ve Gevar (2000) gibi Ovaların yüksekliği, İç Anadolu Bölgesi'ndeki pek çok dağın yüksekliği ile eşdeğerdir.¹ 1. Türk Coğrafya Kongresi'nde, Doğu Anadolu Bölgesi'nin sınırları, doğuda milli sınırlarımızla belirlenirken, batıda Kızılırmak ve Fırat Havzalarını ayıran su bölümü çizgisi, güneyde Kahramanmaraş Meridyenine kadar, Güneydoğu Toroslarının dış etekleri, kuzeyde ise Karadeniz su havzasının güneyi şeklinde çizilmiştir. Bölgenin kendine has yapısıyla belirgin bir coğrafyası olmasına rağmen tüm yönlerindeki sınırları coğrafi anlamda tartışmalıdır. Özellikle de ulusal sınırlarla belirlenen doğu hattı, doğal coğrafi sınırını yansıtmaz. Coğrafi kriterlere göre, Güney Kafkasya olarak da adlandırılan, Transkafkasya toprakları içindeki "Rioni – Kura Depresyonu" ve İran sınırları dâhilindeki "Urmiye Platosu" nun doğusuna kadar devam eden alan, bölgenin sınırlarına dâhil olmalıdır. Aslında coğrafi ölçütler çerçevesinde, mevcut siyasi sınırların dışına taşan çok daha geniş alana sahip bir Doğu Anadolu Bölgesi çizilebilir.²

Bölgenin Prehistorik Dönemlerdeki Çevre Koşulları

Etnoarkeolojik çalışmalar yapılırken, günümüzde mevcut olan coğrafi ve iklimsel şartlar baz alınmakta, yerel halkın yaşayış biçimleri değerlendirilmekte ve bu bilgiler ışığında, kronolojik anlamda geriye doğru gidilerek, o bölgenin erken dönemlerdeki sosyo-kültürel yapısı hakkında görüşler öne sürülmektedir.

Erken dönemlerdeki ekolojik durumu çözmeye yönelik yapılan analizler, kültürel gelişimin takibi konusunda doğru bilgiye ulaşmak için çok önemli sonuçlar sunar. Bölgenin bu konudaki araştırmaları da oldukça sınırlıdır. Erken Transkafkasya kültürünün yayılım alanı içerisinde bulunan Van, Urmiye ve Söğütlü Gölleri'nden alınan polen analizleri, dönemin çevre koşulları hakkında kısmen bilgi edinmemizi sağlamaktadır.³ Dolukhanov, Kafkasya'daki iklimsel gelişmelerin, genel olarak Akdeniz örüntüsünü takip ettiğini öne sü-

1 Sırrı Erinç, Doğu Anadolu Coğrafyası, 1953, s.1; Tevfik Tarkan, "Ana Çizgileriyle Doğu Anadolu Bölgesi" 50. Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi, Cilt I, Erzurum, Atatürk Üniversitesi 1974, s. 7; İbrahim Atalay, Kenan Mortan, Türkiye Bölgesel Coğrafyası Resimli ve Haritalı, İstanbul, İnkılâp Yayınevi 2003, s. 415;

2 Erinç, Doğu Anadolu Coğrafyası, s.1-2.

3 Mehmet Işıklı, Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü Çok Bileşenli Bir Kültürün Analizi, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2011, s.21.

rer.⁴ Bu üç göl yatağından alınan analizler, Erken Holosen Dönemi'nde, ağaçsı polen değerlerinin yüksek olduğunu, devam eden süreçte ise ağaç polen değerlerinin öne çıktığını gösterir.⁵ Doğu Anadolu ve Kuzeybatı İran'da yapılan polen analizlerine göre, her iki bölgenin farklı tarihlerde, farklı iklim ve bitki örtüsüne sahip olduğu anlaşılır. Zamansal farklılıkların ise sıcaklık, nem gibi ekolojik nedenlerden kaynaklandığı öne sürülür.⁶

Bölgenin ekolojik durumu genel olarak değerlendirildiğinde, günümüzden 10.000 yıl önce, yarı kurak, step iklimine uygun hava ve çevre şartlarının hâkim olduğu kabul edilebilir. 5000 yıl öncesine geldiğimizde ise ağaçların yetişmesi için daha uygun çevre koşulları görülmeye başlanır.⁷

Ekolojik araştırmalar, Doğu Anadolu Bölgesi'nde, Malatya ve Elâzığ illerini sulayan Fırat ve kollarının, Prehistorik dönemlerden itibaren çiftçiler için en uygun yaşam alanlarını sunduğunu ortaya koyar. Elazığ'da bulunan höyüklerin büyük çoğunluğu, İÖ 6. binden itibaren başlayan sosyo-ekonomik örgütlenmenin ve bu bölge yerleşiminin ana hatlarını göstermektedir. 1050 m yüksekliğe sahip Elâzığ alüvyon ovası, Doğu Anadolu'nun en yoğun yerleşim gören nişlerinden biridir.⁸

Van Havzası'ndaki en erken yerleşim yerleri ise İÖ 5. bine, hatta daha erkene indirilebilir. Bu havzada en yoğun yerleşim, Erken Tunç Çağ ve Erken Demir Çağ'da görülür. Gölün doğu ve kuzeydoğusunda yer alan yerleşmeler incelenirken, bu kesimde olası Tunç Çağ yerleşmelerinin göl taşkınlarının altında kalmış olması ihtimalini göz önünde bulundurmak gerekir. Çünkü gölün sık sık taşmasıyla, çevresindeki araziler bataklıkla dönüşmüştür.⁹

Erzurum Ovası'nda ise çiftçilikle uğraşan bazı köylerin Tunç Çağ Höyükle-

-
- 4 Pavel Dolukhanov. Eski Orta Doğu'da Çevre ve Etnik Yapı, (Çev. Suavi Aydın), 1. Baskı, İmge Kitapevi Yayınları, Ankara, 1998, s.132.
 - 5 W. Van Zeist- S. Bottema. Late Quaternary Vegetation of the Near East, Beihefte Tübinger Atlas des Vorderen Orients Nr. 18, Wiesbaden, 1991; Işıklı, Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü, s.21.
 - 6 W. Van Zeist- S. Bottema. Late Quaternary Vegetation of the Near East, Beihefte Tübinger Atlas des Vorderen Orients Nr. 18, Wiesbaden, 1991; Işıklı, Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü, s.22.
 - 7 Konu ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz. W. Van Zeist- S. Bottema. Late Quaternary Vegetation of the Near East, Beihefte Tübinger Atlas des Vorderen Orients Nr. 18, Wiesbaden, 1991; Simon E. Connor, Ian Thomas, Eliso V. Kvakvadze, Giorgi J. Arabuli, Genia S. Avakov, Antonio Sagona. "A survey of modern pollen and vegetation along an altitudinal transect in southern Georgia, Caucasus region", A Review of Paleobotany and Palynology, 2014
 - 8 Jak Yakar. Anadolu'nun Etnoarkeolojisi, Tunç ve Demir Çağlarında Kırsal Kesimin Sosyo-Ekonomik Yapısı, 2007, s. 335
 - 9 Yakar, Anadolu'nun Etnoarkeolojisi, 338

ri'nin hemen üstünde ya da yakınında kurulmuş olması, o dönemde, bu bölgelerin tarıma daha elverişli olduğunu gösterir.¹⁰ Dağlık Erzurum-Kars Platosu, Güney Kafkas Ovaları ile birleşerek, sahip olduğu akarsu vadileri ile tektonik oluklarda, Prehistorik Dönem çiftçi ve çobanlarına yerleşim ve yaşam için uygun habitatlar sağlayarak, özel ve önemli bir kültür bölgesi oluşturmuştur.¹¹

Doğu Anadolu Bölgesi'nde Yapılan Araştırmalar ve Arkeolojik Geçmişin Ana Hatları

Gezgin ve seyyahların Orta Çağ'da yapmış olduğu gezi ve incelemeler, bölgeye dair en erken bilgileri vermekle beraber, sistemli ve bilimsel sayılabilecek ilk araştırmalar, 18. yy. sonu 19. yy. başlarında yapılır. Fakat bu coğrafyada, asıl arkeolojik araştırmalar, Cumhuriyetimizin kuruluşunu takip eden 1930 ve 1940'lı yıllarda, genç cumhuriyetin ilk arkeologları tarafından gerçekleştirilir.¹² 1960 ve 70'li yıllarda da artarak devam eden bu çalışmalar, ne yazık ki son 30 yılda çok geriler (**Grafik 1-2**). Anadolu topraklarının %20'den fazlasını oluşturan bölgede, günümüzde devam eden kazı ve yüzey araştırması ise iki elin parmaklarından azdır (**Harita 1**).¹³ Bu makalede, sınırlı sayıda yapılmış olan kazı ve araştırma verilerinden yola çıkarak, şimdiki kadar bölge arkeolojisi için ortaya konulan sonuçlara ve bölgenin dip tarihine, kronolojik sırayla değinilecektir.

Paleolitik Dönem, yaklaşık 3 milyon yıl önce, insanoğlunun ortaya çıkışıyla birlikte başlayan arkeolojik sürecin, en erken dilimi olarak kabul edilir. Ne yazık ki, Doğu Anadolu Bölgesi paleolitliğine/tarihöncesine dair bilgilerimiz son derece sınırlıdır. K. Kökten tarafından gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında, tespit edilen Paleolitik Dönem verileri, bölgede ilk insan izleri olarak kabul edilir ve ağırlıklı olarak da Kars ve Elâzığ civarında görülür.¹⁴ Prehistoryacıların tespit ettiği sınırlı sayıda veriler, Tunceli (Eşkini seline'de) ve Erzincan'da (Aktaş) en erken insan gruplarından biri olan Homo Erectusların

10 Mehmet Karaosmanoğlu, Mehmet Işıklı, Birol Can, "2001 Yılı Erzurum Ovası Yüzey Araştırması" 20. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara, 2003, s.345-356; Mehmet Karaosmanoğlu, Mehmet Işıklı, Birol Can. "2002 Yılı Pasinler Ovası Yüzey Araştırması" 21. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara, 2004, ss.301-310

11 Jak Yakar. Anadolu'nun Etnoarkeolojisi, ss.337-338; Işıklı, Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü, 22

12 Mehmet Özdoğan, "Türk Arkeolojisine Tarihsel Sürec İçerisinde Bir Bakış" Uluburun Gemisi, 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti, (edt. Ünsal Yalçın), 2006, Bochum, s. 29-46

13 Mehmet Işıklı, "Yükseklerde Arkeoloji Yapmak Doğu Anadolu Arkeolojisinin Dünü-Bugünü" Arkeolojiyle Geçen Bir Yaşam İçin Yazılar Veli Sevin'e Armağan (Edt. Aynur Özfirat), Ege Yayınları, 2014, s. 2

14 Kılıç Kökten, "Bazı Prehistorik İstasyonlar Hakkında Yeni Gözlemler" Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, Ankara, 1947, s 23, Hamit Zübeyir Koşay, "Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi", Ankara, 1984, s 12 vd.

yarattığı bir kültür/teknoloji olan “Aşölyen” teknikte yapılmış bazı aletlerden ibarettir.¹⁵

Bu grup ve kültürün, Levant koridorundan (Doğu Akdeniz kıyıları), Güney Kafkasya ve Avrasya yayılırken, Anadolu’dan, özellikle de Doğu Anadolu’dan, Antakya-Kars hattını kullanarak geçtiği düşünülür.¹⁶

İnsanoğlunun yaşam serüveninde gerçekleştirdiği en önemli devrimlerden biri olarak kabul edilen, Neolitik Dönem’in bölgedeki varlığı da uzun yıllar tartışma konusu olmuştur. Zira araştırmaların erken yıllarında, tarıma dayalı ve yerleşik kültür olarak tanımlanan Neolitik yerleşimlerin kurulabilmesi için, son derece uygun iklim ve çevre şartlarının olması gerektiği düşünülmekteydi. Bu varsayımlardan yola çıkılarak, Neolitik yerleşimler de genellikle, alçak, düz, verimli ve akarsu kenarlarındaki yerlerde aranıyordu.¹⁷

Bölgede yapılan az sayıdaki çalışmadan, Neolitik Dönemlere dair çok az ipucu ele geçmiştir. Özellikle de bölgenin yüksek dağlık kesimleri ile ilgili bilgilerimiz, yok denecek kadar azdır.

Ancak, M. Özdoğan’ın, Van-Hakkâri bölgesinde yer alan Tırşın Platosu’ndaki alanın, kaya resimleri ile dolu olduğunu keşfetmesi ile daha önce kurulan teoriler yeniden sorgulanmaya başlanır.¹⁸ Özdoğan, 2850 m yükseklikteki bu alanda, tespit ettiği hayvan resimlerinin yanı sıra, şematik insan figürlerinin olduğundan bahseder. Böylelikle, arkeoloji literatürüne “Dağ Neolitiği” kavramı girer.¹⁹ Bölgedeki uzun soluklu kazılardan birini Erzurum

15 G.Ö. 1,5 milyon ila 150 bin yıl önce yaşamış olan Homo Erectuslar iki yüzü yongalanmış, kenarları düzeltilmiş aletler yapan bir gruptur ve onların yarattığı bu teknoloji yaklaşık 1 milyon yıl devam etmiştir bkz: Harun Taşkiran. “Anadolu Köprüsünde Acheullean Kültürün İzleri ve Bazı Düşünceler”, Hayat Erkanal’a Armağan, Kültürlerin Yansıması, Homer Kitapevi, 2006, 1. Basım, ss. 709-710

16 Harun Taşkiran, Hayat Erkanal’a Armağan, s. 712

17 Mehmet Özdoğan, “Neolitik Dönem: Günümüz Uygarlığının Temel Taşları”, 12000 Yıl Önce Uygarlığın Anadolu’dan Avrupa’ya Yolculuğunun Başlangıcı, Neolitik Dönem, Sergi 26 Eylül – 9 Aralık 2007, ss. 10-18

18 Mehmet Özdoğan, “The Neolithic and The Highlands of Eastern Anatolia” Ancient Near Eastern Studies A View From The Highlands Archeological Studies in Honour of Charles Burney (Ed.) A. Sagona, Peeters, 2004, ss. 28-29

19 Son yıllarda, bölge kültürleri üzerinde yapılan en detaylı çalışmalardan birinin sahibi olan Mehmet Işıklı, hazırlamış olduğu doktora tezinde bu konuya özel bir parantez açarak, konunun uzmanlarından J. Mellaart ile yapmış olduğu kişisel görüşmesinden notlar aktarır. Mellart, coğrafi şartların diğer bölgelere nazaran daha zorlu bir manzara sunmasına rağmen, bu bölgenin Neolitik ve öncesine ait yeterli potansiyelinin olduğunu, bugünkü olumsuz tablonun nedeninin ise sadece yetersiz araştırmalardan kaynaklandığını ifade etmektedir bkz: Mehmet Işıklı, Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü’nün Karaz, Pulur, Güzelova Malzemesi Işığında Tekrar Değerlendirilmesi, s.89 ve s.100; Yine Mehmet Işıklı ve Mehmet Özdoğan ile yapılan kişisel görüşmede, Özdoğan,

Sos Hüyük'te yapmış olan Sagona da bölgenin dağlık kesimlerinde Neolitik Dönem'in hâlâ gizemini koruduğunu ifade eder.²⁰

Bu ilk tarımcı topluluklar hakkındaki bilgilerimiz ise tüm Doğu Anadolu Bölgesi geneli için son derece azdır. Mevcut bilgilerin en önemli bölümü, Keban Barajı'nın yapımı vesilesiyle, nispeten iyi araştırılan, Elâzığ-Malatya bölgesinden gelir. Sınırlı sayıdaki kazı ve yüzey araştırmalarından gelen veriler, bölge Neolitiğini tanımlamak adına yetersiz olsa da Tepecik ve Cafer Höyük kazılarında elde edilen sonuçlar, bölgenin Yakın Doğu'nun önemli kültür merkezleri ile izlediği paralel gelişim sürecinin çok erken dönemlerden itibaren başladığını göstermiştir.²¹

Keban ve Karakaya barajlarının yapımı sırasında, Yukarı Fırat havzasında yapılan yüzey araştırmaları ve kazılarda Akeramik neolitiğe ait izler de bulunmuştur. Elâzığ-Altınova'daki Boytepe ve Çınaz Höyük ile Malatya-Cafer Höyük'te, çanak-çömleksiz neolitiğe ait olduğu düşünülen obsidiyen ve çakmaktaşı aletler bulunmuş ve her üç yerleşim de PPNB-9. bin yılın ikinci yarısına tarihlenmiştir.²²

Bunun dışında Prehistorik Dönem'in en önemli ekonomik-ticari hammaddesi olan Obsidiyen (doğal cam) açısından da, bölgenin ve bilhassa Bingöl yöresinin çok önemli olduğu gözden uzak tutulmamalıdır.²³ Yakın Doğu'nun iki önemli obsidiyen kaynak bölgesinden biri olan bu alanlarda, gelişkin bir prehistorik sürecin yaşanmış olmasını beklemek sürpriz olmayacaktır. Bunu da ancak bölgede artacak sistematik araştırmalarla anlayabiliriz.

kendi araştırmasından yola çıkarak Erzurum-Kars bölgesi için de "Dağ Neolitiği" kavramının geçerli olabileceğini, konunun daha detaylı değerlendirmelerden sonra eldeki tablonun değişeceğini belirtmiştir.

- 20 Antonio Sagona, *Heritage of Eastern Turkey from Earliest Settlements to Islam*, 2006, s. 41
- 21 Savaş Harmankaya, Oğuz Tanındı, Mihriban Özbaşaran, TAY/Paleolitik-Neolitik, İstanbul, 1997; Mehmet Işıklı, *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü'nün Karaz, Pulur, Güzelova Malzemesi Işığında Tekrar Değerlendirilmesi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir, 2005, s. 100; Işıklı, *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü*, s.39.
- 22 Oliver Aurenche,, "Anadolu Cafer Höyük" 12000 Yıl Önce Uygarlığın Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğunun Başlangıcı, Neolitik Dönem, Sergi 26 Eylül - 9 Aralık 2007, s. 92; Jacques Cauvin, Oliver Aurenche, Marie Claire Cauvin, Nur Balkan Atlı "The Pre Pottery Site of Cafer Höyük" *The Neolitik in Turkey*, Vol 2 (Ed.) M.Özdoğan, N.Başgelen, P.Kuniholm), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2011, s. 1-40
- 23 Nur Balkan Atlı, Marie Clarie Cauvin, "Anadolu Obsidyeni: Bir Dönemin Tanığı", 12000 Yıl Önce Uygarlığın Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğunun Başlangıcı, Neolitik Dönem, Sergi 26 Eylül - 9 Aralık 2007, ss. 74-75; Christine Chataigner, Ayşegül Akın, Oğuz Aras, "Kuzeydoğu Obsidyen Kaynaklarının Tespitine Yönelik Yüzey Araştırmaları", *Anadolu'nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40 Yılı*, (Ed.) M. A. Yılmaz, H. Kasapoğlu, Ankara, 2014, s. 590

Bölgenin, Van-Muş ve Erzurum-Kars kesimlerinde ise hâlâ Neolitiğe dair somut izlerden söz edilememektedir. Şimdilik bu kısımlarda, Kafkasların prehistoryasıyla paralel bir sürecin yaşandığını düşünmekten öte bir veriye sahip değiliz.²⁴

Kalkolitik Dönem’le beraber, tüm dünyada ve tabii ki Anadolu’da çok ciddi gelişmeler ve yenilikler ortaya çıkar. Öyle ki bu dönem, yeni sosyo-politik gerçekler, krallar, şehirler, ordular, bürokratlar, geniş ölçekli ekonomik üretimler, bölgesel ticaret ve giderek artan resmi sistemler gibi pek çok kavramın, insanoğlunun hayatına girdiği ve yaşamını şekillendirdiği bir süreci başlatır. Bu önemli değişimler ise yaylacı göçebeler, köylüler ve esnafların, geleneksel yaşam biçimlerinde, yeni adaptasyonlar için gerekli enerjiyi vermiş, tarımla uğraşan köyler kentleşme sürecine girmiştir artık.²⁵ Neolitik Dönem izlerinin çok net takip edilemediği Doğu Anadolu Bölgesi’nde, Kalkolitik Dönem de bazı bölgelerde hâlâ zor tanımlanmaktadır.

Kronolojik olarak, Doğu Anadolu Bölgesi ve Güney Kafkasya toplumlarının, İÖ 5. ve 4. bindeki kültürel gelişimleri, genellikle “Kalkolitik Dönem” olarak tanımlanır. İÖ 6. binin sonunda başlayarak İÖ 5. bin boyunca devam eden dönem, Doğu Anadolu’nun Erken Kalkolitik Evresi olarak kabul edilir.²⁶ Kalkolitik Dönem’le birlikte, Yakın Doğu genelinde nüfus ve yerleşim sayısının da arttığı bilinir. Bu artışta, çok daha olumlu iklimsel koşullarının rolü önemlidir. Erken Kalkolitik Dönem, daha çok saman katkılı seramik üretimi ile bilinir. Bu seramiğin izlerine, Van bölgesinde Tilkitepe, Yukarı Fırat Bölümü’nde Norşuntepe, Arslantepe, Değirmentepe ve Yukarı Dicle Bölümü’nde Kenantepe’de rastlanır: Bölgesel teknolojik farklılıklar göstermekle beraber, saman katkılı seramiklerin, Doğu Anadolu’daki bu yayılımı ve Güney Kafkaslar’daki varlığı, Kuzey Mezopotamya’nın yaylacı göçebe ya da ticaret yapan toplumlarının ekonomik aktiviteleri ile ilişkilendirilir. Özellikle metal ve hammadde ticareti ile doğrudan ilişkili olduğu düşünülen bu durum, hemen devamında gelen Erken Transkafkasya kültürünün yayılım alanını da genişletecek olan en önemli faktör olarak kabul edilir.²⁷

24 Mehmet Işıklı ile kişisel görüşmeler.

25 Jak Yakar, “East Anatolian Metalurgy in the Forth and Third Millenia BC: Some Remarks, Anatolian Metals II (Ed.) Ünsal Yalçın, 2002, s. 16; Batiuk Stephen, Mitchell, S. Rothman, “Early Transcaucasia Culturies and Their Neighbors Unraveling Migration”, Trade and Assimilation Volume, 49 s. 8; Mehmet Özdoğan, “Köyden Kente” Tarih Öncesinden Demir Çağ’a Anadolu’nun Arkeoloji Atlası Arkeo Atlas 2011/1 s. 102.

26 Giulio Palumbi, “The Chalcolitic of Eastern Anatola”, Ancient Anatolia The Oxford Handbook of Ancient Anatolia (Ed). S. R. Steadman, G.McMahon, Oxford Universty Press, 2011, s. 211

27 Işıklı, Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü, s.115; Palumbi, “The Chalcolitic of Eastern Anatola”, ss.208-209

Transkafkasya'dan Yukarı Mezopotamya'ya uzanan bu önemli ticaret ağı, Prehistorik Dönemlerden tarihi devirlere kadar işlevini kaybetmez. Transkafkasya'da üretilen mallar, Doğu Anadolu ve Kuzey Batı İran'da, göçebe yaylacılar ve tüccarlar, yani bu geniş bölgenin küçük çiftçilerinin hareket akışı ile temsil edilir. Transkafkasya nüfusunun bu küçük bölümü, Erken Tunç Çağlarda, Doğu Anadolu ve Kuzeybatı İran ile karışarak, Erken Transkafkasya kültürünü yaratır.²⁸ Bu göçerlerle taşınan malzemeler içerisinde metal aletler ya da maden hammaddeleri, en önemli grubu oluşturmaktaydı. Taşdıkları bu hammadde ya da bitmiş eser türündeki mallar dışında, gittikleri bölgelerde yaşayan yerel topluluklarla, metalürji konusunda teknik bilgi alışverişi de gerçekleştirilmiştir.²⁹

Doğu Anadolu Bölgesi'nin güney kesimi, yani Yukarı Fırat Bölgesi, Kalkolitik Dönem'le birlikte, metalürjik başarıları ile tarih sahnesine adını yazdırır.³⁰ Bu başarısı, tüm bölge genelinde Erken Tunç Çağlarda da devam eder. Keban Barajı yapımı sırasında keşfedilen ve kurtarma kazıları yapılan pek çok yerleşimde, kazı çalışmalarının sonuçları ne yazık ki pek çok kez sonuç raporları ile sınırlı kalmıştır. Buna rağmen bu çalışmalar, bölgenin kronolojik çatısının kurulmasını ve Prehistorik Dönemlerinin genel görüntüsünü elde etmeyi sağlamıştır. Özellikle de bu bölge verileri, Doğu Anadolu'daki Geç Kalkolitik ve Bronz Çağ metalürjisi için zengin bilgi kaynağı olmaktadır. Bölgenin önemli bir diğer özelliği ise gelişim sürecinin -özellikle Kalkolitik dönemde belirginleşen- Kuzey Mezopotamya kültürleri ile gösterdiği paralelliktir.³¹

Başta maden olmak üzere hammaddeye dayalı ticari ilişkiler, dönemin genel tablosunu şekillendirir. Fırat Nehri boyunca devam eden bu ticari ilişki ağı, nehir vadisi boyunca kurulan koloniler vasıtasıyla sürdürülmekteydi.³² Bu süreçten ve ilişkilerden doğal olarak bölgedeki yerel kültürler güçlenir. Nitekim Anadolu'nun en erken sarayına ve devlet oluşumuna da Malatya Arslan Tepe'de şahit olmaktadır.

Bölgenin Erzurum-Kars yöresine gelince, Burada bilhassa Sos höyük kazıları sayesinde Kalkolitik Dönem'in parametreleri kısmen de olsa anlaşılabilir.

28 Adam Smith, "Prometeus Unbound: Southern Caucasia in Prehistory" J. World Prehist, 19, 2005, s. 258

29 Gülşah Altunkaynak, "Erzurum ve Kars Müzelerinde Bulunan Urartu Dönemi Öncesine Ait Metal Silahlar", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış dok. tezi), Erzurum 2016, s. 224

30 Gülşah Altunkaynak, "Erzurum ve Kars Müzelerinde Bulunan Urartu Dönemi Öncesine Ait Metal Silahlar", s.223

31 Işıklı, Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü, s.118

32 Şeref Kuşç, Alaaddin Çukur, "Tarih Boyunca Metal Endüstrisinin Fırat Havzası'ndaki Gelişimi" Fırat Havzası'nın Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Kalkınması Sempozyumu, 1989, ss. 288-289; E.N. Chernykh, Ancient Metallurgy in the USSR, 1992, s.5; Yakar, East Anatolian Metallurgy in the Fourth and Third Millenia, s.18

bilmiştir.³³ Sos kazıları sayesinde, Kalkolitiğin son evresinde, burada güçlü mimari geleneği, surları olan, hayvancılık ve tarım ağırlıklı, karma besin ekonomisine sahip bir köy yerleşiminin varlığı kanıtlanmıştır.³⁴ Bu kazılar aynı zamanda bölgenin Güney Kafkasya (Transkafkasya) ile güçlü ilişkileri olduğunu da göstermiştir.³⁵

Önceki çalışmalara göre kuzey dağlık kesimde en erken yerleşim evresi olarak, Sos Höyük kazılarından hareketle, Geç Kalkolitik Çağ verilerine ulaşılmıştır. Ancak, 2002 yılında Pulur höyüğünde yapılan sondaj çalışmaları, yörede yerleşik yaşamın Orta Kalkolitik Çağ'a (İÖ 4220lerde) değin gidebileceğine dair bazı kanıtlar sunmuştur.³⁶ 2016-2017 yıllarında Tanap projesi kapsamında ve Erzurum Müze Müdürlüğü başkanlığında yapılan Alaybeyi Höyük Kurtarma kazılarında ise Erken Kalkolitik Döneme ait (İÖ 4721-4553) bulgular tespit edilmiştir.³⁷ Sınırlı alanlarda ve dar zamanlarda gerçekleştirilen bu kazılar, Erzurum bölgesinde, İÖ 5. binin varlığını ortaya koymuştur. Ancak ne yazık ki bu kazılar, dönemin genel tablosunu ortaya koymak için çok yetersizdir. Bu konuda fazlasını söyleyebilmek kapsamlı kazılarla mümkün olacaktır.

Erken Transkafkasya kültürü ile birlikte bölge, Erken Tunç Çağ Dönemi'ne girer. Genel olarak, İÖ 3000-2000 yılları aralığında değerlendirilen bu dönem de bölgenin kuzey ve güneyinde farklı özelliklerle seyreden süreçler olarak gözlenir. Torosların güneyinde kalan kesimde, Kalkolitik'ten beri süregelen Mezopotamya dünyası ile yakın ilişkilerin sekteye uğradığı görülür. Fakat yine de bölge, Mezopotamya dünyasının ekseninde bir kültürel ve arkeolojik gelişim izlemeye devam edecektir.³⁸

Torosların kuzeyinde kalan dağlık kesimde ise yeni bir kültürel birliklik ortaya çıkar. Kura-Aras veya Erken Transkafkasya kültürü ya da bölgesel adıyla, "Karaz kültürü", Erken Tunç Çağlarla beraber hemen tüm doğu Anadolu'yu etkisi altına alır (Resim 1). Bölge bu dönemde, kendine özgü kültürel öğeleri olan, hayvancı-tarımcı hareket hâlindeki halkların yurdu olur.

33 Mehmet Işıklı, Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü, ss. 227-243

34 Antonio Sagona and Claudia Sagona, "Excavations at Sos Höyük 1998-2000 Fifth Preliminary Report" *Ancient Near Eastern Studies*, 37, 2000, ss. 55-127

35 Mehmet Işıklı, Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü, ss. 230-233

36 Mehmet Işıklı, Mustafa Erkmen, Gülşah Altunkaynak, "2002 Yılı Pulur Sondajı", *Anadolu'nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40 Yılı*, (Ed.) M. A. Yılmaz-H. Kasapoğlu, Ankara, 2014, s. 69

37 Mustafa Erkmen-Gülşah Altunkaynak, "2016 yılı Alaybeyi Höyük Kazıları". Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu, Hatay, 2017, (Yayında)

38 Giulio Palumbi, *Red And Black Social ve Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC*, Sapienza Università Di Roma, 2008, s. 74,94,95, 103, 104

Kafkaslardan Doğu Akdeniz kıyılarına kadar oldukça geniş bir coğrafyaya yayılan bu kültürün, 500'den fazla yerleşim birimi tespit edilmiştir. Barışçıl çobanlar olarak bilinen bu halklar, ortak bir kültürel yapıyı paylaşmışlar ancak hiçbir zaman politik bir güç olmamışlardır.³⁹

Bingöl'ün Karlıova ve Erzurum'un Çat ilçeleri arasında kalan, Suçatı köyünde bulunan Gülavi Tepesi'ndeki gömütlükten, Urartu Dönemi'ne ait kemer parçaları çıkarılmıştır. Bu kemer parçalarının bulunduğu alanda yapılan kısa araştırmalarda, Karaz kültürüne ait parçaların da görüldüğünün belirtilmesi, Bingöl topraklarının da Erken Tunç Çağı'nın bu önemli kültürüne ev sahipliği yaptığına işaret etmektedir.⁴⁰

İÖ 2000- 1500'ler arasında takip edilen Orta Tunç Çağlarla birlikte, güneyde, Mezopotamya etkilerinin hâlâ hissedildiği kültürel yaşam devam ederken, güçlü yerel kültürler, yerleşimlerde kendini göstermeye başlar.⁴¹ Bilhassa bölgede ilk emperyalist güçlerden kabul edilen Akkad Hanedanlığı'nın etkinliği söz konusudur.⁴²

Bu dönemde bölgenin yüksek kesimlerinde, yavaş yavaş etkisini kaybeden Karaz kültürünün sonuna doğru, Güney Kafkaslardan gelen yeni göçler, politik ve etnik yapıyı değiştirir ve çeşitlendirir. Bu yeni gelenler de Karaz halkları gibi benzer sosyo-ekonomik (göçebe-yarı göçebe hayvancı gruplar) yapıya sahiptir. Fakat bunların yerleşik yaşamlarına dair izler daha sınırlıdır. Bu halklar daha çok, kurgan tipi mezarları ve bu mezarlardan ele geçen zengin metal eserleri ile kaliteli, boyalı çanak çömlekleri ile tanınır (Resim 2). Bu kültürel sürecin izleri Doğu Anadolu'nun dağlık kesimi dışında Güney Kafkaslardan Kuzeybatı İran'a kadar, geniş bir coğrafyada sürülebilmektedir.⁴³

Bölgede, sosyo-politik değişimlerin açıkça görüldüğü ve aslında Beylikler/Aşiretler dönemi olarak nitelendirebileceğimiz ve İÖ 1200-900'ler arasına tarihlendirilen dönem ise Geç Tunç Çağı- Erken Demir Çağı süreci ile ortaya çıkar. Bu sürecin Torosların güneyindeki gelişim aşamaları, yine Mezopotamya kökenli Assur Devleti gibi, merkezi otoritelerin yönetimindedir. Diğer yandan bölgede güçlenen yerel politik beylikler de dikkat çekmektedir.⁴⁴

39 Erken Tunç Çağı Karaz kültürü hakkında geniş bilgi için bkz: Mehmet Işıklı, Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü, 2011

40 Mehmet Karaosmanoğlu, "Suçatı Urartu Kemeri" Belleten, Türk Tarih Kurumu, Cilt LV, Sayı, 214, Aralık, 1991, s. 596

41 Atlashlı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi, Mezopotamya ve Eski Yakın Doğu, Redaksiyon Veli Sevi, İletişim Yayınları, 1996, 113-114

42 Atlashlı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi, s. 82-86

43 Mehmet Işıklı, "Erzurum Bölgesinin Arkeolojik Geçmişinin Ana Hatları" Geçmişten Geleceğe Armağan, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2010, s. 28

44 Bu yerel aşiretlerle ilgili olarak daha geniş bilgi için bkz: Daniel David Luckenbill, Ancient Records of Assyria and Babylonia, Volume I, Historical Records of Assyria from the Earliest

Dağlık kuzey kesimde ise birkaç yüz yıl sonra, bölgenin ilk politik birliğine kuracak olan Urartu'nun habercisi, beyliklerin/aşiretlerin dönemi başlar. Bu dönem daha çok, yüzey araştırmalarında tespit edilen, güçlü surları olan kalelerden, ova ve vadilerdeki, küçükü büyüklü, köy tipi yerleşimlerden, zengin metal silahlar sunan mezarlıklardan bilinir.⁴⁵

Bölge, zengin hayvan potansiyeli ve maden kaynakları ile Demir Çağların daha ilk yüz yıllarında (İÖ 9. yy. ortaları)⁴⁶ Urartu halkını güçlendirerek, bölgede ilk kez merkezi birliği sağladığı gibi, dönemin en önemli imparatorluklarından biri hâline getirecektir.

Bingöl ile ilgili arkeolojik veriler, bu dönem itibariyle daha yoğunlaşır. Bingöl yöresinin Antik Çağ öncesi tarihi coğrafyası, siyasi ve kültür tarihi hakkında bilinenler, tüm bölge genelinde olduğu gibi, oldukça sınırlıdır. Bu durum, elbette arkeolojik kazı ve araştırmaların neredeyse hiç yapılmamış olmasıyla doğrudan alakalıdır.

Bugün için mevcut bilgiler, Hitit, Asur ve kısmen de Urartu Çivi yazılı kaynaklar ve çok az sayıdaki yüzey araştırmasından kaynaklanmaktadır.⁴⁷

Bingöl'e dair en erken bulgular, çivi yazıtlı belgelerde geçen yer isimlerinin tanımlanmasıyla ortaya çıkar. İlk kez, İÖ 15. yy'ın son çeyreğine ait bir Hitit Anlaşma metni olan, Mita metninde, bir yer ismi olarak "Zuhma" adı geçer. Bu metne göre adı geçen şehir, güneyden kuzeye doğru Murat Nehri'ni geçerek ulaşılan bir ülkedir.⁴⁸ Yani günümüz haritasında Bingöl ve çevresini kapsamaktadır. Metinde anlatılan olaya göre, muhtemelen Hitit Krallarından I. Aruwanda'nın (İÖ 1420-1400) çağdaşı olan Pahhuwa ülkesi kralı Mita, Bingöl Merkezli, "Zuhma" gibi yerel beyliklerle birleşerek bir güç oluşturmuş ve bu birliktelikten aldığı cesaretle, dönemin önemli gücü olan Hitit Krallığı'na karşı gelmeyi bile başarmıştır.⁴⁹

Times, to Sargon, The Universty of Chicago Press Chicago, Illinois, 1968; Taner Tarhan, MÖ 13. Yy da Uruatri ve Nairi Konfederasyonları, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eski Çağ Tarihi Kürsüsü Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, İstanbul, 1978; Veli Sevin, Urartu Krallığının Tarihsel ve Kültürel Gelişimi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eski Çağ Tarihi Kürsüsü Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, İstanbul, 1979; A. Kırk Grayson, Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I, (1114-859 BC), London, 2002 ; Mahmut Bilge Baştürk, "Urartu Devleti'nin Kurucuları Üzerine: Labturi? =Lutibri, 35 Yıl Sonra, yeniden", Tarhan Armağanı, M Taner Tarhan'a Sunulan Makaleler, Ege Yayınları, İstanbul, 2013 ss.

45 Işıklı, Erzurum Bölgesinin Arkeolojik Geçmişinin Ana Hatları, ss.28-29

46 Işıklı, Erzurum Bölgesinin Arkeolojik Geçmişinin Ana Hatları, s.29

47 Serkan Erdoğan, Yazılı ve Arkeolojik Verilere Göre İÖ II. ve I Bin Yılda Bingöl ve Tunceli Yöresi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2015

48 Serkan Erdoğan, Yazılı ve Arkeolojik Verilere Göre İÖ II. ve I Bin Yılda Bingöl ve Tunceli Yöresi, ss.89-92

49 Serkan Erdoğan, Yazılı ve Arkeolojik Verilere Göre İÖ II. ve I Bin Yılda Bingöl ve Tunceli Yöresi, ss.27-38

Metin az da olsa Bingöl tarihini kurgulayabilme olanağı tanımaktadır. Ancak hâlihazırda, Bingöl ve çevresinin, Asur ticaret kolonileri çağındaki adı ve komşularıyla yapmış olduğu ticaret ilişkileri tanımlanamamıştır.

Demir Çağ ortalarına doğru, bu yer ile ilgili belgeler azalır. En son, İÖ 799 yılına ait bir Asur kaydında, Suhme/Suhni ülkesinden bahsedilmektedir ve bu kayıt bu ülkeden bahseden son belgedir.⁵⁰

Urartu Dönemi'ne gelindiğinde ise artık kaynaklarda Suhma/suhme olarak bilinen bu ülkeden bahsedilmediği dikkati çeker. Bunun yerine Urartu yazılı kaynakları, aynı topraklarda, Sebertia, Hasime, Aluse gibi çeşitli ülke ve şehir isimlerinin geçtiği çok parçalı bir siyasi yapıya değinmektedir.⁵¹ Bu belgeler, 2. bin ortalarında tarih sahnesinde adı geçen Zuhma'nın, Demir Çağ ortalarında birliğini kaybettiğini göstermektedir.

Bingöl il sınırlarını içine alan Yukarı Fırat Bölgesi'nde, Urartu egemenliği, ortalama 125 yıl sürmüş olup, İmparatorlukla bölgenin ilk teması, Urartu kralı İspuini Dönemi'nde olmuştur. Argisti oğlu Rusa'nın krallığının son zamanlarında ise bu topraklar, Urartu egemenliğinden çıkmıştır.⁵²

Kaçak kazılar sonucu illegal yollarla müzelere gelen eserler, Bingöl topraklarının, Urartu Krallığı ve hatta tüm Demir Çağ uygarlıkları bakımından ne denli zengin olduğunu açıkça göstermektedir (Resim 3). Ancak sistemli kazıların olmayışı, yine bir tablo çizmeyi zorlaştırmaktadır.

1985-1987 yılları arasında, Bingöl ve civarında yapılan yüzey araştırmalarında, yine Urartulara ait olduğu belirtilen arkeolojik izler tespit edilmiştir. Yapılan surveyler, bu bölgede kale ve düz yerleşim olmak üzere 2 tip yerleşim modeli olduğunu göstermiştir. Bu kalelerin bazıları askerî ve dinî, bazıları ise Urartu ulaşım ağı ile ilgilidir.⁵³

50 Kemalettin Köroğlu, Urartu Krallığı Döneminde Elâziğ (Alzi) ve Çevresi, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1996, s. 72; Serkan Erdoğan, Yazılı ve Arkeolojik Verilere Göre İÖ II. ve I Bin Yılda Bingöl ve Tunceli Yöresi, s.92

51 Kemalettin Köroğlu, Urartu Krallığı Döneminde Elâziğ (Alzi) ve Çevresi, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1996, s. 72; Serkan Erdoğan, Yazılı ve Arkeolojik Verilere Göre İÖ II. ve I Bin Yılda Bingöl ve Tunceli Yöresi, s.92

52 Veli Sevin, "Urartulara Ait Dünyanın En Eski Karayolu", Anadolu Araştırmaları, 11, 1989, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları s. 49; Serkan Erdoğan, Yazılı ve Arkeolojik Verilere Göre İÖ II. ve I Bin Yılda Bingöl ve Tunceli Yöresi, s.96

53 Veli Sevin, "Elâziğ Bingöl İlleri Yüzey Araştırması, 1986", V. Araştırma Sonuçları Toplantısı, II, Ankara, 6-10 Nisan, 1987, ss. 1-44; Veli Sevin, "Elâziğ, Bingöl İlleri Yüzey Araştırması, 1987", VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara, 23-27 Mayıs, 1998, ss. 451-500; Hasan Bahar, "Elâziğ, Bingöl ve Tunceli İllerinde Prehistorik Araştırmalar, 1987", VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara, 23-27 Mayıs, 1988, s. 501-528

Bu çalışmalarda en dikkat çekici detay, Urartu yolları ve konaklama istasyonlarının tespit edilmiş olmasıdır.⁵⁴ Urartu Krallığı gibi büyük bir ülkenin bu zorlu coğrafyada bölgeyi elinde tutabilmesinin yolu, ulaşım sorununu çözmekten geçmekteydi. Ulaşımın bugün için bile çok zorlu şartlarda sağlandığı bu topraklarda, böylesine etkin bir sistemi kurabilmesi de ayrıca büyük bir başarı örneği olarak kabul edilir.⁵⁵ Gümüş ve demir gibi hammadde kaynakları bakımından zengin, güneye ve batıya uzanan stratejik yol ve geçitlere sahip olan Alzi bölgesine, Urartu'nun başkenti olan Van Tuşpa'dan, yalnızca Muş Ovası ve Bingöl Dağlarını aşarak ulaşmak mümkündü. Doğu batı doğrultulu Bingöl Dağları ise 100 km boyunca, 2500-3000 m yüksekliği ve kayalık yapısı ile ulaşım için hiç de müsait değildi.

Ancak araştırmacılar, Bingöl'ün Solhan ilçesinden, Elâzığ Harput ilçesine uzanan yaklaşık 200 km'lik bir Urartu yolu tespit edebildiler. Eski çağlardan günümüze kalabilen en eski karayolu olarak nitelendirdikleri bu yolun, 80-90 km'lik bölümü kesintisiz takip edilebilmekte idi. Ortalama 5,40 m genişliğindeki yol, coğrafi şartlara göre, 3,90 m'ye kadar daralabilmekteydi. Dahası bu yol üzerinde, 25-30 m aralıklarla kurulmuş konaklama tesisleri tespit edilmiştir. Neredeyse standart bir plan anlayışı ile dikdörtgen yapıdaki bu istasyonlar, boyut ve tek düze tasarımları ile Urartu kalelerinden ayrılır.⁵⁶ Solhan ilçesinden başlayarak Harput'a varıncaya dek, tespit edilen istasyonlardan, Zulumtepe, Bahçecik ve Norşuntepe konaklama istasyonları, oldukça iyi koruna gelmiştir.⁵⁷

Görüldüğü gibi Doğu Anadolu bölge arkeolojisinin ana hatları, temel bazı problemler barındırır da anlaşılır durumdadır. Şüphesiz yukarıda tanımladığımız kültürel ve arkeolojik aşamaları, Doğu Anadolu Bölgesi'nde merkezi bir konumda bulunan Bingöl yöresi de paylaşmaktadır. Doğu Anadolu'nun arkeolojik araştırmalar açısından en şanssız ve en bilinmeyen bölgelerinden biri olan Bingöl'de, yapılacak araştırmalar, sahip olduğu potansiyeli ortaya çıkaracak ve kısa bir süre içerisinde Bingöl de, bölge arkeolojisinde söz sahibi olacaktır.

54 Veli Sevin, "Urartulara Ait Dünyanın En Eski Karayolu", ss.47-53

55 Veli Sevin, "Urartulara Ait Dünyanın En Eski Karayolu" s.48,

56 Veli Sevin, "Urartulara Ait Dünyanın En Eski Karayolu", ss.47-52

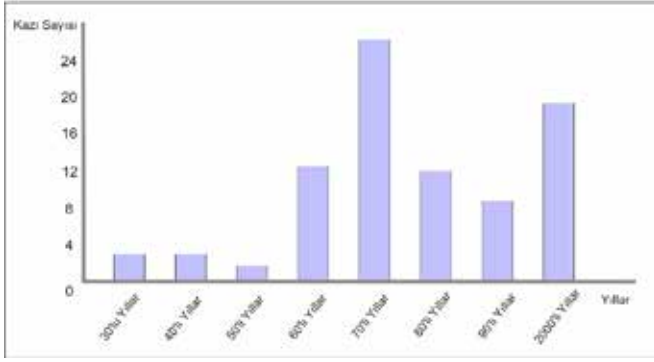
57 Veli Sevin, "Urartulara Ait Dünyanın En Eski Karayolu" ss.47-53

KAYNAKÇA

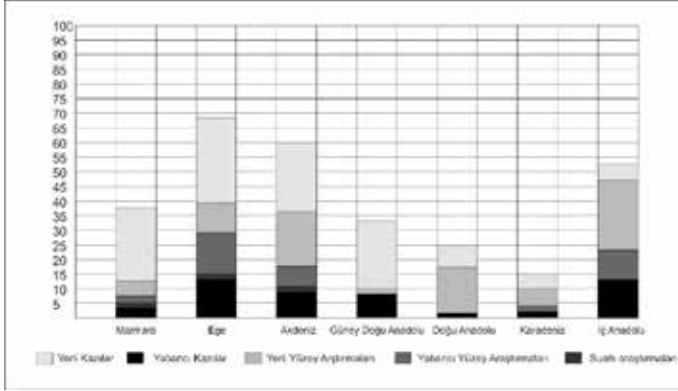
- ALTUNKAYNAK, G., "Erzurum ve Kars Müzelerinde Bulunan Urartu Dönemi Öncesine Ait Metal Silahlar", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 2016.
- Atlaslı Büyük Uygurluklar Ansiklopedisi, 9, Mezopotamya ve Eski Yakın Doğu, Redaksiyon Veli Sevin, İletişim Yayınları, 1996.
- ATLI, N. B., Cauvin M. C., "Anadolu Obsidyeni: Bir Dönemin Tanığı" 12000 Yıl Önce Uygurluğun Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğunun Başlangıcı, Neolitik Dönem, Sergi 26 Eylül - 9 Aralık 2007.
- AURENCHÉ, O., "Anadolu Cafer Höyük" 12000 Yıl Önce Uygurluğun Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğunun Başlangıcı, Neolitik Dönem, Sergi 26 Eylül - 9 Aralık 2007
- BAHAR, H., "Elâzığ, Bingöl ve Tunceli İllerinde Prehistorik Araştırmalar, 1987", VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara 1988.
- BAŞTÜRK, M. B., "Urartu Devleti'nin Kurucuları Üzerine: Labturi?=Lutibri, 35 Yıl Sonra, yeniden", Tarhan Armağanı, M Taner Tarhan'a Sunulan Makaleler, Ege Yayınları, (ss. 69-70), İstanbul 2013.
- CAUVİN, J., Aurenche, O., Cauvin, M. C., Atli, N. B., "The Pre Pottery Site of Cafer Höyük" The Neolitik in Turkey, Vol 2, Mehmet Özdoğan, Neziha Başgelen, Peter Kuniholm (Ed.), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, (ss. 1-40), İstanbul 2011.
- CHERNYKH, E.N., *Ancient Metallurgy in the USSR*. DOI: 10.1002/gea.3340080608
- CONNOR, S.E., Ian, T., Kvavadze, E.V., Arabuli, G. J., Avakov, G. S., Sagona, A., "A survey of modern pollen and vegetation along an altitudinal transect in southern Georgia, Caucasus region" *A Review of Paleobotany and Palynology*, 2014.
- DOLUKHANOV, P., *Eski Orta Doğu'da Çevre ve Etnik Yapı*, (Çev. Suavi Aydın), 1. Baskı, İmge Kitapevi Yayınları, Ankara 1998.
- ERDOĞAN, S., *Yazılı ve Arkeolojik Verilere Göre İÖ II. ve I Bin Yılda Bingöl ve Tunceli Yöresi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2015.
- ERİNÇ, S., *Doğu Anadolu Coğrafyası*. İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1953.
- ERKMEN, M., Altunkaynak G., "2016 yılı Alaybeyi Höyük Kazıları" 26. Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu, 2017, Hatay, (Yayında).
- GRAYSON A. K., *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I*, (1114-859 BC), London 2002.
- HARMANKAYA S., Tanındı O., Özbaşaran M., *TAY/Paleolitik-Neolitik*, İstanbul 1997.
- İŞIKLI, M., "Erzurum Bölgesinin Arkeolojik Geçmişinin Ana Hatları" *Geçmişten Geleceğe Armağan*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Mehmet Işıklı, Erhan Mutlugün, Mine Artu (Ed.), Erzurum 2010.
- İŞIKLI, M., *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü Çok Bileşenli Bir Kültürün Analizi*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2011.
- İŞIKLI, M., "Yükseklerde Arkeoloji Yapmak. Doğu Anadolu Arkeolojisinin Dünü-Bugünü" *Arkeolojiyle Geçen Bir Yaşam İçin Yazılar Veli Sevin'e Armağan*, Aynur Özfirat (Ed.), Ege Yayınları, İstanbul 2014.
- İŞIKLI, M., Erkmén M., Altunkaynak, G., "2002 Yılı Pulur Sondajı", *Anadolu'nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40 Yılı*, Mehmet Ali Yılmaz, Hasan Kasapoğlu (Ed.), Ankara 2014.
- KARAOSMANOĞLU, M., "Suçatı Urartu Kemerleri" *Belleten*, Türk Tarih Kurumu, Cilt LV, Sayı, 214, Aralık 1991.

- KARAOSMANOĞLU, M., Işıklı M., Can B., "2001 Yılı Erzurum Ovası Yüzey Araştırması", *20. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 2003.
- KARAOSMANOĞLU, M., Işıklı M., Can B., "2002 Yılı Pasinler Ovası Yüzey Araştırması", *21. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 2004.
- KOŞAY, H. Z., *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1984.
- KÖKTEN, K., "Bazı Prehistorik İstasyonlar Hakkında Yeni Gözlemler" *Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Ankara 1947.
- KÖROĞLU, K., *Urartu Krallığı Döneminde Elâzığ (Alzi) ve Çevresi*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1996.
- KUNÇ, Ş., Çukur A., "Tarih Boyunca Metal Endüstrisinin Fırat Havzası'ndaki Gelişimi" *Fırat Havzası'nın Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Kalkınması Sempozyumu*, Elâzığ 1989.
- LUCKENBİLL D. D., *Ancient Records of Assyria and Babylonia, Volume I, Historical Records of Assyria from the Earliest Times, to Sargon*, The Universty of Chicago Press Chicago, Illinois 1968.
- ÖZDOĞAN, M., "The Neolithic and The Highlands of Eastern Anatolia" *Ancient Near Eastern Studies A View From The Highlands Archeological Studies in Honour of Charles Burney*, Antonio Sagona, (Ed.), Peeters 2004.
- ÖZDOĞAN, M., "Türk Arkeolojisine Tarihsel Süreç İçerisinde Bir Bakış" *Uluburun Gemisi, 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, Ünsal Yalçın (Ed.), Bochum 2006.
- ÖZDOĞAN, M., "Neolitik Dönem: Günümüz Uygarlığının Temel Taşları", *12000 Yıl Önce Uygarlığın Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğunun Başlangıcı, Neolitik Dönem*, Sergi 26 Eylül – 9 Aralık 2007.
- ÖZDOĞAN, M., "Köyden Kente" *Tarih Öncesinden Demir Çağ'a Anadolu'nun Arkeoloji Atlası*, Arkeo Atlas, 2011/1.
- PALUMBİ, G., *Red And Black Social ve Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC*, Sapienza Universita Di Roma 2008.
- PALUMBİ, G., "The Chalcolitic of Eastern Anatolia", *Ancient Anatolia The Oxford Handbook of Ancient Anatolia*, Sharon R. Steadman, Gregory McMahon (Ed.), Oxford Universty Press, 2011.
- SAGONA, A., *Heritage of Eastern Turkey from Earliest Settlements to Islam*, Macmillan Art Publishing, Melbourne 2006.
- SAGONA, A., Sagona, C., "Excavations at Sos Höyük 1998-2000 Fifth Preliminary Report" *Ancient Near Eastern Studies*, 37, 2000.
- SEVİN V., *Urartu Krallığının Tarihsel ve Kültürel Gelişimi*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eski Çağ Tarihi Kürsüsü Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, İstanbul 1979.
- SEVİN, V., "Elâzığ Bingöl İlleri Yüzey Araştırması, 1986", *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, II, Ankara, 6-10 Nisan 1988.
- SEVİN, V., "Elâzığ, Bingöl İlleri Yüzey Araştırması, 1987", *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 23-27 Mayıs 1989.
- SEVİN, V., "Urartulara Ait Dünyanın En Eski Karayolu" *Anadolu Araştırmaları*, 11, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1989.

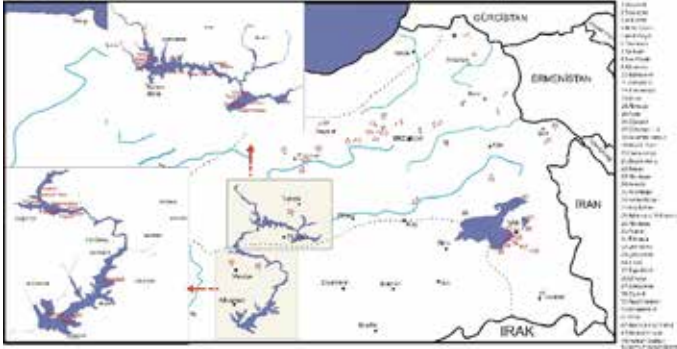
- SMİTH, A., "Prometeus Unbound: Southern Caucasia in Prehistory" *J. World Prehist.*, 19, 2005.
- STEPHEN B., Rothman M. S., "Early Transcaucasia Cultures and Their Neighbors Unraveling Migration", *Trade and Assimilation* Volume, 49, 2007.
- TARHAN T., MÖ 13. Yy da Uruatri ve Nairi Konfederasyonları, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eski Çağ Tarihi Kürsüsü Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, İstanbul 1978.
- TARKAN, T., "Ana Çizgileriyle Doğu Anadolu Bölgesi ve Çevresi" *50. Yıl Armağanı: Erzurum ve Çevresi, Cilt I, Atatürk Üniversitesi Yayınları*, 1974, (ss. 7-22).
- TAŞKIRAN, H., "Anadolu Köprüsünde Acheullean Kültürün İzleri ve Bazı Düşünceler, *Hayat Erkanal'a Armağan, Kültürlerin Yansıması*, Homer Kitapevi, 1. Basım, 2006.
- YAKAR, J., "East Anatolian Metallurgy in the Fourth and Third Millennium BC: Some Remarks", *Anatolian Metals II*, Ünsal Yalçın(Ed.), 2002.
- YAKAR, J., *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi, Tunç ve Demir Çağlarında Kırsal Kesimin Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Homer Kitap Evi, İstanbul 2007.
- ZEİST, W. V., Bottema, S., *Late Quaternary Vegetation of the Near East*, Beihefte Tübinger Atlas des Vorderen Orients Nr. 18, Wiesbaden 1991.

Grafik 1: Yıllara göre Bölgedeki Arkeolojik kazıların dağılımı (M. Işıklı, Yükseklerde Arkeoloji Yapmak, 2014, s. 11)

Grafik 2: Anadolu genelindeki kazı ve araştırma oranları (M. Işıklı Arşivi)

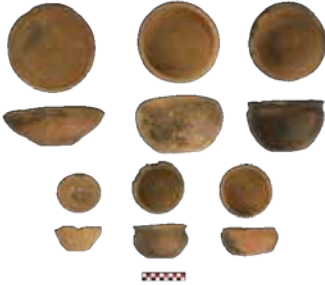
Harita 1: Bölgede kazı yapılan yerler (M. Işıklı, Yükseklerde Arkeoloji Yapmak, 2014,

Resim 1: Karaz Seramiği Örnekleri,
Erzurum Müzesi Geçmişten Geleceğe
Armağan, 2010.

Resim 2: Orta Tunç Çağ, Boyalı
Seramikleri, Erzurum Müzesi,
Erzurum Müzesi Geçmişten Geleceğe
Armağan, 2010.

Resim 3: Erzurum Müzesinde bulunan, Bingöl
menşeli pişmiş toprak eserler.

Resim 4: Erzurum Müzesinde bulunan,
Bingöl menşeli metal eserler.